

ANDRZEJ WAŁKÓWSKI

Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej
Uniwersytet Łódzki
e-mail: andrzej.walkowski@uni.lodz.pll

Adam Chęć, Jan Gancewski, Folwarki zakonu krzyżackiego na terenie komturstwa malborskiego do wojny trzynastoletniej. Z obrazu funkcjonowania struktury gospodarczej państwa Zakonu Krzyżackiego, Olsztyn 2011, Monumenta Literaria Prussiae, seria C: Monografie, nr 2, wyd. Pracownia Wydawnictw Naukowych, ss. 115

Praca Jana Gancewskiego oraz Adama Chęcia obejmuje ważny problem z punktu widzenia historii Polski północnej i wschodniej, jaką stanowią dzieje zakonu krzyżackiego, ale w szczególności wyświetlenie problemu jego podstaw gospodarczych. Jest sprawą niezwykle ważką wyjaśnienie, jakie były ekonomiczne źródła siły państwa zakonnego w Prusach, które nie tylko stanowiło uzasadnione postrach sąsiadów, ale było przy tym niezwykle żywotne – istniało od XIII do XVI w., zaś jego świecka kontynuacja w XIX stuleciu w pełni przyczyniła się do zjednoczenia Niemiec. Tego typu twór musiał być oparty na znakomitych podstawach ekonomicznych. Rolnictwo jako stanowiące w tamtych czasach podstawową gałąź gospodarki odegrało szczególną rolę, zwłaszcza główna jego jednostka mająca znaczenie w produkcji towarowej – folwark. Podjęcie tematu trzeba więc uznać za uzasadnione.

Cele pracy, jakie postawili przez sobą Autorzy są następujące. Pierwszy z nich dotyczy definicji folwarku – co należy rozumieć pod tym pojęciem. Następna sprawa, to ogólny rozwój gospodarki folwarcznej w państwie zakonnym – topografia, lokalizacja, zabudowa, funkcje, profile produkcji, nazewnictwo itp. Drugi cel to szczegółowa prezentacja ekonomiki folwarcznej – upraw, hodowli, gospodarki leśnej i rzemiosła wiejskiego. Cele badawcze uważam za wyczerpujące, ponieważ zawierają one wszystkie cechy konstytutywne, pozwalające szeroko opisać zakres pojęcia ‘folwark’. Obejmują one elementy od jego definicji, aż po szczegóły dotyczące produkcji rolnej i rzemieślniczej. Tym samym recenzowana praca stanowi ważne uzupełnienie brakującego w literaturze kom-

pleksowego omówienia genezy, działalności i rozwoju krzyżackich folwarków oraz związanych z nimi obiektów gospodarczych (s. 6). Pozwala na wzbogacenie naszej wiedzy dotyczącej gospodarki od czasu utworzenia państwa zakonnego w Prusach, powołania jego stolicy w Malborku, aż do wojny trzynastoletniej (s. 7). Badania Autorów pozwolą na rekonstrukcję działania poszczególnych elementów ekonomiki folwarcznej na obszarze malborskiego komturstwa co przyczyni się do poznania jej wpływu na stan państwa zakonnego (s. 5 i 7).

Granice chronologiczne wydają się w pełni uzasadnione. Praca rozpoczyna się od lat osiemdziesiątych XIV w. W 1381 r. spotykamy pierwszą źródłową wzmiankę dotyczącą stałego urzędu folwarcznego (s. 14). Wyznaczenie końca pracy na czas wojny trzynastoletniej jest także uzasadnione – w jej wyniku Krzyżacy stracili Malbork.

Zakres terytorialny ograniczony (już w tytule) do samej komturii malborskiej ma także swoje racje. Po pierwsze, wybór wymienionej komturii jest słuszny, ponieważ dotyczyła ona bezpośrednio stołecznego grodu Krzyżaków i ich najważniejszej twierdzy. Po drugie, budowa militarnej potęgi fortecy w Malborku musiała wymagać znacznych podstaw ekonomicznych i dlatego objęcie badaniami gospodarki folwarcznej w malborskiej komturii jest szczególnie uzasadnione.

Podstawę źródłową stanowią materiały znajdujące się w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin – Dahlem. Część źródeł nie była jak dotąd opracowana – m. in. księgi rachunkowe oraz inwentarzowe malborskiego komturstwa. Pozwalają one odtworzyć strukturę folwarków, profile rzeczowe ich produkcji, identyfikację oraz umiejscowienie obiektów folwarcznych (s. 5 i 8). Podstawę źródłową można uznać więc za wystarczającą.

Struktura pracy służy postawionym przez Autorów celom badawczym. Rozdział pierwszy opracowany w całości przez Jana Gancewskiego stanowi doskonałe wprowadzenie czytelnika do tematu. Obejmuje on definicję folwarku. Dzięki temu wiemy dokładnie co jest przedmiotem badań. W rozdziale tym znajduje się ogólne omówienie rozwoju gospodarki folwarcznej u Krzyżaków w komturstwie malborskim, działalność cywilno-prawna wielkich mistrzów na jej polu oraz charakterystyka związków folwarków z malborskim zamkiem. Znacznie większy rozdział drugi został opracowany przez obu Autorów (każdy z nich zajmował się osobnym podrozdziałem). Stanowi on podstawę tematu pracy. Badacze przedstawili tutaj wszystkie aspekty ekonomiki folwarcznej. Mamy omówienie uprawy roli ze szczególnym uwzględnieniem Żuław. Hodowla została zaprezentowana pod kątem gatunków zwierząt, co jest uzasadnione tym, iż każdy z nich wymagał właściwej sobie specyfiki działania. Za bardzo

istotne uważam omówienie personelu folwarcznego i zakresu jego kompetencji – przecież gospodarkę tworzą ludzie. Pracę uzupełniono cenną dokumentacją w postaci aneksu ilustracyjnego zawierającego m. in. sceny z polowań, prac hodowlanych, czy fotografie pozostałości budynków gospodarczych w Mątowach Małych. Struktura pracy służy realizacji celów badawczych.

Rozdział pierwszy *Folwarki komturii malborskiej* (s. 10-25) napisany w całości przez Jana Gancewskiego stanowi (jak już wspomniałem) wprowadzenie do problematyki. Autor podejmuje się definicji folwarku. Jego zdaniem jest to wielkoobszarowe gospodarstwo rolne (od XIV w. także rolno-hodowlane) nastawione na towarową produkcję, zatrudniające chłopów feudalnych i sezonowych robotników (s. 10). Folwark pojawił się w średniowiecznej gospodarce już w XII stuleciu. Jednak rozwój gospodarstw folwarcznych w komturstwie malborskim był widoczny od lat osiemdziesiątych XIV w. Wzmianki o nich widać w inwentarzach i zapiskach powizytacyjnych. Były to folwarki domenalne, czyli związane z kompleksami zamkowymi. Jeśli chodzi o działalność cywilno-prawną wielkich mistrzów w ramach gospodarki folwarcznej, to dotyczyła ona wydzierżawiania ziemi, zaś zjawisko to widać już w XIV stuleciu i miało ono tendencję rosnącą. Omawiając związki folwarków z zamkiem w Malborku Jan Gancewski wskazał, że dominującą więzią były powiązania typowe dla producenta i odbiorcy, co w pierwszym rzędzie dotyczyło zboża. Inne rodzaje związków miały charakter administracyjny, dotyczący podległości zarządców folwarków wobec urzędników centralnego konwentu w Malborku. Ci ostatni wykorzystywali magazyny folwarczne do przechowywania dóbr będących w ich gestii.

Rozdział drugi *Gospodarka folwarczna* (s. 26-101) pióra obu Autorów jest nie tylko największy, ale i najważniejszy. Stanowi on podstawę tematu – zawiera całokształt problematyki gospodarczej folwarków komturstwa w Malborku. Na początek Jan Gancewski omówił znaczenie Żuław. Badacz wskazał, że znacząca żyzność tamtejszych ziem uczyniła z nich bardzo ważne centrum produkcji zbożowej. Głównym, uprawianym gatunkiem było żyto (przeznaczone na mąkę), ale wysoką rolę odgrywał jęczmień (produkcja piwa) oraz owies jako roślina pastewna. Adam Chęć przedstawił zwierzęta i ich wykorzystanie w gospodarce folwarcznej. Wysoką rolę odgrywały owce, ale hodowano licznie kozy, bydło, świnie, psy, drób, pszczoły, a nawet oswojone niedźwiedzie (te ostatnie dla rozrywki). Z produktów zwierzęcych wysoką rolę odgrywał nabiał pod postacią serów, które można było dłużej przechowywać. Jednak podstawowym produktem hodowlanym było mięso – wieprzowina i wołowina, stanowiące główny składnik diety braci – rycerzy i sług. Wysoką rolę wśród przetworów mięsnych odgrywały kiełbasy i szynki. Wyroby konserwowano soląc, susząc lub

wędząc. Obok mięsa głównym wyrobem ze zwierząt była skóra wykorzystywana przy produkcji obuwia i pasów. Adam Chęć wskazał na znaczenie łowiectwa w komturii malborskiej. Było to podyktowane stołecznym charakterem Malborka. Przebywali w nim dostojnicy zakonni i ważni goście, którym dostarczano elitarną rozrywkę w postaci polowań. Badacz udowodnił, że gospodarcze znaczenie łowiectwa było drugorzędne. Mogło jednak być wykorzystywane jako forma doskonalenia się w kunszcie wojennym. Polowania na ptaki pozwalały braciom na trenowanie strzelectwa z kuszy i łuku. Autor nie zapomniał podkreślić, że reguła zakonna zakazywała braciom – rycerzom polowań, ale udowodnił, że był to tylko zakaz formalny. Przełożeni wydawali częste pozwolenia na łowy. Do łowiectwa prawo miała także ludność, ale w sposób ograniczony do określonych gatunków zwierząt, a ponadto była ona zobowiązana do oddawania zakonowi z każdej upolowanej sztuki prawej łopatki i sprzedaży mu skór. Głównymi obszarami polowań były: Mierzeja Wiślana oraz Puszcza Sztumska. Rolą ludzi w funkcjonowaniu folwarków zajął się Jan Gancewski. Autor opracował kryteria podziału ludności pracującej w folwarkach. Pierwsze kryterium dotyczy charakteru wykonywanych obowiązków – wyróżniamy osoby zarządzające i pracujące fizycznie. Drugie kryterium, to forma zatrudnienia. Zgodnie z nim spotykamy ludność zatrudnioną na stałe i pracowników sezonowych. Jeśli chodzi o personel kierowniczy folwarków, to Jan Gancewski wskazał dwie kategorie – zarządców, którymi byli urzędnicy zakonni rezydujący w terenie oraz zatrudniani przez nich nadzorcy folwarczni. Istniała grupa współbraci i ludzi spoza konwentu, którymi byli niżsi urzędnicy i służba wysokich dostojników zakonnych. Funkcje te pełnili często synowie z rodów pruskich. W okresach żniw zatrudniano pracowników sezonowych. Zdaniem Jana Gancewskiego najczęściej spotykaną grupą ludności związanej z gospodarką folwarczną była czeladź i służba. Do pozostałej grupy personelu folwarcznego Autor zaliczył specjalistów (np. ogrodników, bartników) zatrudnionych na stałe lub sezonowo i kobiety pracujące w kuchniach, spiżarniach oraz opiekujące się sprzętem domowym.

Można przyjąć, że Autorzy recenzowanego opracowania zrealizowali swoje zamierzenia badawcze. Przedstawili definicję folwarku jako wielkiego gospodarstwa rolnego o towarowym charakterze produkcji opartej na pracy ludności poddanej i robotników sezonowych. Lokalizacja folwarków zależała od żyzności gleb. Takim przykładem może być wykorzystanie Żuław, które stanowiły „spichlerz zakonny”. Folwarki miały charakter domenalny, czyli były związane z zespołami zamkowymi. Powiązania folwarków malborskiego komturstwa z zamkiem w Malborku miały głównie formę związków między producentem a odbiorcą. Często dobra folwarczne były wdzierżawiane o czym decydowali

wielcy mistrzowie, a zjawisko to miało charakter rozwojowy. Głównym wytworem gospodarki folwarcznej były zboża – dominowało żyto. W hodowli przeważały owce, kozy, bydło i świnie. To wiązało się z zapotrzebowaniem na określone produkty pochodzenia zwierzęcego. Głównie chodziło o mięso wołowe i wieprzowe (podstawa diety braci i służby), skóry (obuwie, pasy) i sery (wyrób zakonserwowany i nadający się do dłuższego przechowywania). Drugorzędne znaczenie miało łowiectwo stanowiące głównie rozrywkę wyższych dygnitarzy zakonnych i ich gości. Uprawiano je przede wszystkim na terenie Mierzei Wiślanej i Puszczy Sztumskiej. Ludność pracująca na folwarkach została podzielona według dwóch kryteriów. Pierwszym był charakter wykonywanych obowiązków. Zgodnie z nim personel folwarków można podzielić na kadrę kierowniczą i wykonawców fizycznych. Drugim kryterium jest forma zatrudnienia na folwarku. Według niego wyróżniamy stałych pracowników i zatrudnionych sezonowo. Liczebnie dominowała grupa fizycznych wykonawców zatrudnionych na stałe – czeladź i służba folwarczna.

W sumie otrzymaliśmy pracę, która obejmuje ważki temat z punktu widzenia polskiej i niemieckiej nauki historycznej. Ponadto jest ona wartościowa ze względu na inne tematy z zakresu historii społeczno-gospodarczej średniowiecza i ekonomiki ówczesnego rolnictwa. Dzięki licznym zestawieniom tabelarycznym opracowanym przez Autorów możliwe są porównania w przypadku badań obejmujących podobne problemy.